

KATARZYNA ŁAKOMY\*, ANNA STEUER-JUREK\*

## THE GARDENER'S HOUSE IN 19<sup>TH</sup> CENTURY GERMAN ARCHITECTURAL AND LANDSCAPE TRADITIONS

---

### DOM OGRODNIKA W XIX-WIECZNYCH NIEMIECKICH TRADYCJACH ARCHITEKTONICZNO-KRAJOBRAZOWYCH

#### Abstract

This article is devoted to the topic of garden houses, characteristic of buildings in garden architecture in many epochs. In the 19<sup>th</sup> century, owing to the creator of German culture, they assumed a characteristic form, becoming part of the design trends of that time. The main considerations will include their characteristics, the importance and value in creating 19<sup>th</sup>-century cultural landscapes against the conditions connected with the gardener's occupation.

*Keywords: gardener house, 19<sup>th</sup> century architecture history, garden art*

#### Streszczenie

W niniejszym artykule podjęta została tematyka domów ogrodnika, charakterystycznych obiektów architektury ogrodowej w wielu epokach. W XIX wieku dzięki twórcom niemieckiego kręgu kulturowego przybrały one dość zmienną formę, wpisującą się w ówczesne nurty projektowe. Główne rozważania obejmować będą ich charakterystykę, znaczenie oraz wartości w kreowaniu XIX-wiecznych krajobrazów kulturowych na tle uwarunkowań związanych z zawodem ogrodnika.

*Słowa kluczowe: dom ogrodnika, historia architektury XIX wieku, sztuka ogrodowa*

---

\* PhD Eng. Arch. Katarzyna Łakomy, MSc Eng. Arch. Anna Steuer-Jurek, Institute of Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

## 1. INTRODUCTION

The Roman baths and the garden house (*Römische Bäder mit Gärtnerhaus*) designed by K.F. Schinkel and L. Persius belong to the best-known and characteristic structures in the Potsdam palace and park complex. They have also become an icon of the architecture of that time and a model for the style called *der italienische villenstill*. Numerous villas, palaces and also public utility buildings received the architectural attire of this convention, which also corresponded perfectly with the landscape style in horticultural art. It is no wonder that residential houses intended for gardeners working on park or garden design and establishment often bore this style. Defining their characteristics, importance and value against the conditions related to the gardener's occupation at the time will allow for a better understanding of the principles of creating cultural landscapes in the 19<sup>th</sup> century.

## 2. SCOPE OF THE STUDY

The thematic scope of this study will include structures called garden houses (German *das Gärtnerhaus*)<sup>1</sup> in 19<sup>th</sup>-century architectural and garden traditions in German culture. Detailed considerations will focus on the recognition of the phenomenon of the garden culture and the gardener's occupation, tendencies in designing garden houses and the garden house as a characteristic architectural type of the Berlin school. The time frame of the phenomenon under analysis includes the 19<sup>th</sup> century and the beginning of the 20<sup>th</sup> century (until 1914).

So far, although the subject of garden houses has not been researched in depth, there are a few general and detailed studies on this topic. These are only mentioned in publications devoted to the art of gardening, while publications from that time (e.g. providing models), archival iconography and cartography (e.g. for analyses of their location in the spatial system of a park and residential complex) are the main sources of knowledge about them.

## 3. AN OUTLINE OF THE HISTORY OF HORTICULTURE AND GARDEN STRUCTURES

Since its beginnings, the gardener's occupation was based on work mostly connected with cultivating and tending gardens. The notion of the artist gardener<sup>2</sup> introduced in the 18<sup>th</sup> century was already connected with designing new garden layouts.

Composed green areas, which are important in the history of the horticultural art, are always associated with famous gardeners – creators and designers. Such well-known gardeners, who worked for powerful rulers, include André Le Nôtre, Jan Chrystian Szuca and Franz Boos. The contractors and implementers are less well known, as are those who looked after the maintenance of the composition and tended it during use<sup>3</sup>.

---

<sup>1</sup> The garden house is a multi-function building, which generally consists of a flat for the gardener and his assistants, and utility rooms (storage of vegetables, seeds, gardening equipment), [after:] M. Siewniak, A. Mitkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, 59.

<sup>2</sup> *Ibidem*, 161-162.

<sup>3</sup> E. Jankowski, *Dzieje ogrodnictwa w Polsce w zarysie*, v. I, Warszawa 1923; E. Jankowski, *Dzieje ogrodnictwa w Polsce*, v. II, Warszawa 1938.

The scope of gardeners' work was based on schools of higher education, publications on nature, horticulture, botany and, to a larger extent, on study trips and practice at botanical gardens, scientific gardens, forest districts as well as private and public parks and gardens. As M. Szafrńska writes, horticultural knowledge was passed down within master-apprentice, father-son relations, often leading to the formation of well-known gardener families and to the creation of local "horticulture schools" translating into garden styles<sup>4</sup>. Together with the development of communication and, thus, faster transfer of information (including in the form of specialist publications) and the possibility of travelling, broad opportunities in the area of education were created.

In Prussia in the 19<sup>th</sup> century, young gardeners were mostly educated by the Royal Horticultural School in Potsdam (*Königlichen Gärtnerlehranstalt*)<sup>5</sup>. After graduating from this school, students obtained the title of gardener (*Gärtner*, after two years of education), artistic gardener (*Kunstgärtner*, after three years of education) and artist gardener (*Gartenkünstler*, after four years of education)<sup>6</sup>. During this period, municipal parts were also included among the issues of horticultural art connected with private residences. An interest in these areas was often connected with the elimination of city fortifications (e.g. Hamburg, Kiel, Wrocław) as well as the need for mediating the nuisance related to the development of the industry and the growing density of developments. Special committees were established for this purpose by city authorities under various names (Walldeputation, Demolitions- und Verschönerungskommission, Wallverschönerungskommission<sup>7</sup>). Thus, gardeners could apply for positions connected with municipal green areas (*Städtische Parkinspektor* – city park inspector, *Stadt-Gärtner* – city gardener, *Gärtner-Gehilfe* – gardener's assistant), royal areas (*Hofgärtner* – court gardeners of the prince's gardeners, *Königliche Gartenbaudirektor* – royal horticultural director) and with other representatives of the aristocracy and bourgeoisie (*Schloß Gärtner* – palace gardener, *Obergärtner* – chief gardener)<sup>8</sup>.

The genesis and history of garden house buildings has not been researched in more detail yet; however, it can be concluded that the necessity for their establishment existed in every era of the history of the European horticultural art. It was connected with the necessity of ensuring a flat for the gardener and his assistants, a place for storing tools and gardening equipment, and rooms and facilities connected with growing plants. These facilities were present both in lay gardens (i.e. castle and palace gardens) and sacral gardens (*Graefenthal Kloster Gartenhaus*, *Casa del Giardiniere*, Vatican).

In the forms of preserved historical facilities, attention is drawn to the modest and austere style and small scale (brick walls, gable roofs), which is very different from the main building.

In the 19<sup>th</sup> century, tendencies to build larger buildings could be observed. They took the form of a suburban building or a villa and were decorated in a style

<sup>4</sup> M. Szafranska, *O problemach periodyzacji historii ogrodów*, [in:] *Sztuka około 1500*, (ed.) T. Hrankowska, 353.

<sup>5</sup> E. Jankowski, *Dzieje ogrodnictwa w Polsce*, v. II, 55.

<sup>6</sup> J. Wacker, *Überall ist Lenne's Augenmerk auf Landes-Kultur und Landes Verschönerung gerichtet....* [in:] *Peter Joseph Lenne. Katalog der Zeichnungen*, Tübingen–Berlin 1993, 18, [after:] I. Binkowska, *Natura i miasto. Publiczna zieleń miejska we Wrocławiu od schyłku XVIII do początku XX w.*, Wrocław 2011, 55.

<sup>7</sup> I. Binkowska, *Natura i miasto....*, 40.

<sup>8</sup> *Gartengesellen*, *Gartenknechten* and *Gartenarbeitern* were assistants of higher-ranking gardeners.

adapted for single-family housing at that time – the renaissance of the Italian neo-Baroque or modernism. A large number of concepts and erected buildings resulted from the development of the horticultural art and the creation of numerous parks and gardens around urban and suburban residences (villas and palaces) and urban green areas.

#### 4. THE GARDEN HOUSE IN THE 19<sup>TH</sup> CENTURY – DIVERSITY, FUNCTION, LOCATION

Garden houses had various scales – depending on their intended use and the gardener's position and function (from facilities which were modestly called *der Wohnhaus* – i.e. simply a residential house – to *der Gartnervilla* – gardener's villas) and they often combined residential and auxiliary functions.

In 1902, K. Wiesbach recommended that houses for servants' families (janitor, gardener, gatekeeper, servants taking care of livestock) should consist of a vestibule, three rooms, a kitchen with a pantry, and a cellar<sup>9</sup>. An extension or an accompanying building should include a place for cattle, for storing feed or fuel for heating. This author also presents an example of a building appropriate for an *Obergärtner*<sup>10</sup>. It is definitely larger and, apart from a larger number of living rooms and bedrooms (upstairs), it also has a study. A veranda or a pergola at the main entrance is a characteristic motif which appears in many houses for gardeners.

Garden houses were built at royal districts (Potsdam), larger or smaller gardens belonging to the aristocracy (Schloss Boitzenburg), and in suburban and urban villas owned by the industrial bourgeoisie of the time (Metzler villa, Frankfurt). Newly established public parks were also situated in these areas (e.g. Berlin – Viktoriapark, Dublin – St. Stephen's Green (Ill. 1a), Przemyśl – Castle Park, Wrocław – South Park (Ill. 1b)) as well as in educational areas (e.g. Dublin, Glasnevin – National Botanic Garden).

They were often situated in gardening areas and were accompanied by auxiliary buildings, both those connected with keeping the garden, such as glasshouses, greenhouses, and cold frames, as well as general utility buildings – stables, coach houses, livestock buildings and others. In private facilities, according to K. Wiesbach, the vicinity of the main residential building or the park gate is the best location. Together with other facilities, the gardener's house should also create a picturesque grouped complex<sup>11</sup>. In larger systems (with a more complex utility structure), gardening areas with gardener's houses were established in more remote parts of the garden intended for utility purposes.

The term *das Gartenhaus* can also be seen in German nomenclature, which can be translated directly as "garden house", i.e. a structure belonging to the garden architecture and fulfilling the function of a gazebo or a pavilion<sup>12</sup>.

<sup>9</sup> K. Weisbach, *Wohnhäuser*, [in:] *Handbuch der Architektur*, Halb-Band 2, Heft 1, Stuttgart 1902.

<sup>10</sup> Example from William Menzies' publication, *Cottages for rural districts*, Windsor 1885, 349.

<sup>11</sup> K. Wiesbach, *Wohnhäuser...*, 350.

<sup>12</sup> A. Lambert, E. Stahl, *Die Garten-Architektur*, [in:] *Handbuch der Architektur*, Halb-Band 10, Stuttgart 1898, 99.

## 5. GARDEN HOUSES IN THE WORK OF ARCHITECTS FROM THE “BERLIN SCHOOL”

In the 19<sup>th</sup> century, *der itallienische Villenstil* became a very popular type of residential building in Prussia. This was probably caused by the aesthetic preferences of Frederick William IV of Prussia, who was fascinated by the architecture of the early Italian Renaissance, especially in Tuscany. Another person that had an influence on spreading the Italian villa style was Karl Friedrich Schinkel (1781–1841), a painter and stage designer, professor at the Bauakademie in Berlin, who cooperated with the king<sup>13</sup>. His creativity had a special influence on the next generations of architects. The group of creators gathered around him known as the Berlin school, referring to his formal solutions, soon developed basic elements of construction typical and recognisable in all architectural circles<sup>14</sup>.

The *Römische Bäder mit Gärtnerhaus* (1829–1830), in the Charlottenhof park in Potsdam and often simply called the Garden House (Ill. 2a), became an icon of the architecture of this trend. Elements typical of the Italian style are also shown in the structure in Schinkel's drawing of 1830 presenting a design for a gardener's house and a glasshouse<sup>15</sup>. Buildings designed for Prussian gardeners<sup>16</sup> by Schinkel's students<sup>17</sup> became a popular architectural motif in the Berlin area and, in particular, in Potsdam. This city, which had been the residence of the Magdeburg margraves since the 12<sup>th</sup> century and the favourite recreational location for Prussian kings and their families, contained a system of parks and gardens surrounding the residences of the aristocracy and bourgeoisie<sup>18</sup>. It also had strong gardening traditions<sup>19</sup>.

The structures described herein are constructed on various scales (depending on the gardener's rank and, as a result, also the location)<sup>20</sup>, and are often combined with other functions (glasshouse, greenhouse, machine room), but have characteristic architectural features deriving from antique and early Renaissance residences. A free layout, often strongly fragmented, resulting from the grouping principles applied, plain walls with modest details, and a horizontal element in the form of a dominant tower

<sup>13</sup> Schinkel's interest in the Italian Renaissance resulted from his numerous study trips and also from his fascination with the works by A. Palladio, S. Serlio and other Renaissance architects, as well as from antique treatises by Vitruvius and Pliny. The convention of the Italian villa suited the landscaping trend in horticultural art perfectly.

<sup>14</sup> Issues pertaining to the “Berlin school”, which was also called the “Schinkel school”, in German architecture were analysed by Eva Börsch-Supan (E. Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel, 1840–1870*, [in:] *Studien zur Kunst des 19. Jahrhunderts*, Bd 25, München 1977) and M. Klinkott, *Martin Gropius und die Berliner Schule*, Berlin 1971, 20, ill. 7.

<sup>15</sup> K.F. Schinkel, *Entwurf eines Gärtner- Gewäch- und Maschinenhaus*, [from:] *Ludwig Persius – Architekt des König. Baukunst unter Friedrich Wilhelm IV*, Potsdam 2003.

<sup>16</sup> These included buildings connected with forest areas, zoological gardens, gardens and residences – forester's houses, forester's lodges, pheasant houses, dairy houses (*Molkenhaus*), livestock buildings (e.g. for llamas – A.D. Schadow, *Lamahaus auf der Pfaueninsel*, 1831), and farms.

<sup>17</sup> Mostly by his student and collaborator L. Persius, and also A. Schadow, J. H. Strak, L. Hesse and F. Hitzig.

<sup>18</sup> K. Łakomy, *Parki i pałace Poczdamu*, [in:] A. Miłkowska, K. Łakomy, K. Hodor, *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego*, part II, Kraków 2013, 155-160.

<sup>19</sup> In particular, the Royal Horticultural School in Potsdam (*Königlichen Gärtnerlehranstalt*) established in the Sanssouci Park by Joseph Peter Lenné in 1823.

<sup>20</sup> These could be small and simple residential houses for lower-ranking gardeners (e.g. L. Hesse, *Gärtnerhaus am Pfingstberg*, before 1855) or extended, fragmented picturesque residences for royal gardeners (court gardeners, e.g. the non-existing Villa Sello designed in 1841 by L. Persius for his brother-in-law, *Hofgärtner Hermann Sello*).

or gable roofs with protruding eaves are distinguishing features of these buildings. The detail consisted of simple window frames, arcade motifs, triangular pediments, semicircular windows, loggias, terraces and frequently pergolas<sup>21</sup>.

The popularity of this architectural form is evidenced by examples of projects outside the area under discussion, e.g. the *Wohnhaus Hofgärtner Fintelmann* in Schönhausen near Berlin, the Kuntze villa in Dresden<sup>22</sup> or the Eichborn villa in Wrocław<sup>23</sup>. The influence of the "Berlin school" can also be seen in less well known garden houses in Rudy Wielkie, Świerklaniec, Heneryków (the Cistercian abbey complex), or in the architecture of farm structures in Brynek.

## 6. SUMMARY – CONCLUSIONS

The 19<sup>th</sup> century, apart from its negative aspects, constituted an important period in the development of cities and green areas in cities. Changes in the environment resulted in a greater interest in environmental protection and the importance of green areas, both as an aesthetic and social element. The development of the horticultural art, botanical and natural sciences and landscaping also caused significant changes in the methods of educating gardeners – they learned not only by travelling and practising with experienced specialists, but also at schools of higher education.

The gardener's occupation, e.g. urban gardener, became popular and respected, which also resulted in changes in the form of residential facilities for this group, and the achievements of creators centred around K.F. Schinkel in the area of Potsdam and Berlin were particularly important for the establishment of the architectural form called the garden house. These structures, just like forester's lodges, pheasant houses and other houses, were intended for workers looking after the vast park and forest complexes and could be small residential houses, extended complexes with various functions, or typical urban villas. They constituted characteristic forms in the Potsdam landscape, complementing the park layouts, both in terms of aesthetics and function. The *Garden House* designed by Schinkel and Persius set a new trend in the development of residential architecture called *der italienische villenstil*.

---

<sup>21</sup> Preserved buildings for gardeners with a residential function located in Potsdam's palace and garden areas include: the *Villa Illaire* (*Hofgärtner's* Voss house from the 18<sup>th</sup> century in 1845, modified according to Persius's house), the *Hofgärtnerhaus* in the Babelsberg house with a gardening area and accompanying buildings designed by J.H. Strack for Ch.F. Kindermann, the *Maschinen- und Gärtnerhaus mit einem Wasserreservoir im Turm*, for the Klein-Glienicke park, the *Hofgärtner- oder Thiemannhaus* of the gardener J.L. Heydert at 83 Friedrich-Ebert-Straße, a gardening area with a residential house for the gardeners, a coach house with a coachman's flat, a house for a servant, and a stable, a glasshouse and a boiler house at 8, 9 am Neuen Garten, "Villa Eulenburg" at 10 Am Grünen Gitter, *Hofgärtner- und Wachhaus "Nordtorgebäude"* with a barn at 3, 4 Am Neuen Palais, a part of the former gardening area at 3 Maulbeerallee with a residential house, a stable and a coachhouse, *Hofgärtnerhaus* Handtmann in Charlottenhof (according to Persius's design 1833–1834) (Ill. 2b).

<sup>22</sup> "Allgemeine Bauzeitung", 1858, Blatt 204, 206, *Villa des Verlagbuchhändlers Hrn Kuntze in Dresden*, von Erhard.

<sup>23</sup> "Architektonisches Skizzenbuch", 1857, H. 29, Blatt 3, *Gartenhaus der Villa Eichborn bei Berslau*, Erf. V. Waesemann. Gez. v. Habelt.



- III. 1. a) Dublin – a gardener's house in St. Stephen's Green (photo by K. Łakomy 2013); b) Przemysł – a gardener's house in Park Zamkowy (photo by K. Łakomy 2012)
- II. 1. a) Dublin – dom ogrodnika w St. Stephen's Green (fot. K. Łakomy 2013); b) Przemysł – dom ogrodnika w Parku Zamkowym (fot. K. Łakomy 2012)



- III. 2. a) Potsdam – Roman baths and gardener's house; b) Potsdam – Hofgärtnnerhaus Handtmann (photo by K. Łakomy 2007)
- II. 2. a) Poczdam – łaźnie rzymskie i dom ogrodnika; b) Poczdam – Hofgärtnnerhaus Handtmann (fot. K. Łakomy 2007)

## REFERENCES

*Allgemeine Bauzeitung*, 1858.

*Architektonisches Skizzenbuch*, 1857.

*Architektura ogrodowa, obiekty architektoniczne w kompozycjach ogrodowych – historia i współczesność*, (ed.) A. Miłkowska, Z. Mirek, K. Hodor, Kraków 2007.

BÖRSCH-SUPAN E., *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840–1870*, [in:] *Studien zu Kunst des 19. Jahrhunderts*, Bd 25, München 1977.

DUNCKER A., *Die ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der ritterschaftlichen Grundbesitzer in der preußischen Monarchie nebst den Königlichen Familien-, Haus-Fideicommiss- und Schatull-Gütern in naturgetreuen, künstlerisch ausgeführten, farbigen Darstellungen nebst begleitendem*, vol. 1-16, Berlin 1857-1883.

JANKOWSKI E., *Dzieje ogrodnictwa w Polsce w zarysie*, vol. I, Warszawa 1923.

JANKOWSKI E., *Dzieje ogrodnictwa w Polsce*, vol. II, Warszawa 1938.

- Karl Friedrich Schinkel. *Führer zu seinen Bauten*, Bd. I: *Berlin und Potsdam*, (ed.) J. Kramer, U. Laible, H.D. Nägele, Berlin 2006.
- KOZINA I., *Pałace i zamki na pruskim Górnym Śląsku w latach 1850–1914*, Katowice 2001.
- LAMBERT A., STAHL E., *Die Garten-Architektur*, [in:] *Handbuch der Architektur*, Halb-Band 10, Stuttgart 1898.
- Ludwig Persius – *Architekt des König. Baukunst unter Friedrich Wilhelm IV*, Potsdam 2003.
- ŁAKOMY K., *Park i pałace Poczdamu*, [in:] A. Miłkowska, K. Łakomy, K. Hodor, *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego*, Part II, Kraków 2013, 155-160.
- MENZIES W., *Cottages for rural districts*, Windsor 1885.
- MOLAK E., RACŁAWICKI I., *Zapomniane zabytki. Dwory i pałace wiejskie południowej Polski. Śląsk Opolski*, Vol. 1, Opole 2008.
- ROZMARYNOWSKA K., *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708–1945*, Gdańsk 2011.
- SIEWNIAK M., MIŁKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.
- SZAFRAŃSKA M., *O problemach periodyzacji historii ogrodów*, [in:] *Sztuka około 1500*, (ed.) T. Hrankowska, Gdańsk 1996, 343-354.
- WEBER R., *Schlesische Schloesser*, vol. 1, Dresden–Breslau 1901; vol. 2, Dresden–Breslau 1910; vol. 3, Dresden–Breslau 1913.
- WEISSBACH K., *Wohnhäuser*, [in:] *Handbuch der Architektur*, Halb-Band 2, Heft 1, Stuttgart 1902.
- ZACHARIASZ A., *Zieleń jako czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006.

## 1. WSTĘP

Łazienka rzymska i dom ogrodnika (*Römische Bäder mit Gärtnerhaus*) projektu K.F. Schinkla oraz L. Persiusa stanowi jeden z bardziej znanych i charakterystycznych obiektów na obszarze poczdamskich kompleksów pałacowo-parkowych. Stał się też ikoną architektury tamtego okresu oraz wzorcem dla stylu zwanego *Italienische Villenstill*. Liczne wille, pałace, a także obiekty użyteczności publicznej otrzymywały kostium architektoniczny w tej konwencji, która również doskonale korespondowała ze stylem krajobrazowym w sztuce ogrodowej. Nic zatem dziwnego, iż domy mieszkalne, przeznaczone dla ogrodników pracujących przy projektowaniu i realizacji parków czy ogrodów, często posiadały też taką stylistykę. Określanie ich charakterystyki, znaczenia oraz wartości, na tle ówczesnych uwarunkowań związanych z zawodem ogrodnika, pozwoli na lepsze zrozumienie zasad kreowania krajobrazów kulturowych XIX wieku.

## 2. ZAKRES OPRACOWANIA

Zakres tematyczny niniejszego opracowania obejmować będzie obiekty nazywane domami ogrodnika (niem. *Gärtnerhaus*)<sup>24</sup> w XIX-wiecznych tradycjach architektonicznych i ogrodowych niemieckiego kręgu kulturowego. Szczegółowe rozważania skupiać się będą na rozpoznaniu zjawiska kultury ogrodniczej i zawodu ogrodnika,

<sup>24</sup> Dom ogrodnika stanowi wielofunkcyjny budynek, mogący mieścić w sobie mieszkanie dla ogrodnika i jego pomocników, biuro, pomieszczenia gospodarcze (przechowywanie warzyw, nasion, sprzętu ogrodniczego), [za:] M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, 59.



tendencji w projektowaniu domów ogrodnika oraz domu ogrodnika jako charakterystycznego typu architektonicznego tzw. szkoły berlińskiej. Zakres czasowy analizowanego zjawiska obejmuje XIX oraz początek XX wieku (do 1914 r.).

Jak dotąd tematyka dotycząca domów ogrodnika nie została wnikliwie przebadana – brak zarówno opracowań ogólniejszych, jak i szczegółowych. Są one jedynie wzmiankowane w publikacjach dotyczących sztuki ogrodowej, natomiast główne źródło wiedzy o nich stanowią publikacje z epoki (np. o charakterze wzornikowym), archiwalna ikonografia i kartografia (np. dla analiz ich rozlokowania w układzie przestrzennym układu rezydencjonalno-parkowego).

### 3. ZARYS DZIEJÓW OGRODNICTWA I OBIEKTÓW OGRODNICZYCH (DO XIX W.)

Zawód ogrodnika u swego zarania opierał się na pracach związanych przede wszystkim z uprawą i pielęgnacją ogrodów. Wprowadzone w XVIII wieku pojęcie artysta-ogrodnik<sup>25</sup> związane było już ze sztuką projektowania nowych układów ogrodowych.

Znaczące dla historii sztuki ogrodowej tereny zieleni komponowanej zawsze kojarzone są z postaciami znanych ogrodników – twórców i projektantów. Z bardziej znanych, pracujących dla wielkich władców, wymienić można André Le Nôtre'a, Jana Chrystiana Szucha czy Franza Boosa. Mniej znani są ich wykonawcy, realizatorzy, a także osoby zajmujące się utrzymaniem kompozycji i pielęgnacją na etapie użytkowania<sup>26</sup>.

Zakres kształcenia ogrodników opierał się zarówno na szkołach wyższych, jak i publikacjach o tematyce przyrodniczej, ogrodniczej, botanicznej, w większej mierze zaś podróżyach studialnych oraz praktyce w ogrodach botanicznych, ogrodach naukowych, nadleśnictwach, ogrodnictwach oraz prywatnych i publicznych parkach oraz ogrodach. Jak pisze M. Szafrąńska, wiedza ogrodnicza przekazywana była w relacjach mistrz-uczeń, ojciec-syn, prowadząc często do powstania znanych rodów ogrodników, ale także wytwarzania się lokalnych „szkół ogrodnictwa”, przekładających się na style ogrodowe<sup>27</sup>. Wraz z rozwojem komunikacji, a co zatem idzie szybszym przekazem informacji (w tym formie publikacji specjalistycznych) oraz możliwością podróżowania, stworzone zostały szerokie możliwości w zakresie kształcenia.

W Prusach w XIX wieku młodych adeptów sztuki ogrodniczej kształciła przede wszystkim Królewska Szkoła Ogrodnicza w Poczdamie (*Königlichen Gärtnerlehranstalt*)<sup>28</sup>. Ukończenie tej uczelni wiązało się z uzyskaniem tytułu ogrodnika (*Gärtner*, po dwóch latach nauki), ogrodnika artystycznego (*Kunstgärtner*, po trzech latach nauki) i artysty-ogrodnika (*Gartenkünstler*, po czterech latach nauki)<sup>29</sup>. W okresie tym do zagadnień sztuki ogrodowej, związanych w prywatnymi rezydencjami, włączone zostały także

<sup>25</sup> *Ibidem*, 161-162.

<sup>26</sup> E. Jankowski, *Dzieje ogrodnictwa w Polsce w zarysie*, t. I, Warszawa 1923; E. Jankowski, *Dzieje ogrodnictwa w Polsce*, t. II, Warszawa 1938.

<sup>27</sup> M. Szafrąńska, *O problemach periodyzacji historii ogrodów*, [w:] *Sztuka około 1500*, (red.) T. Hrankowska, Gdańsk 1996, 353.

<sup>28</sup> E. Jankowski, *Dzieje ogrodnictwa w Polsce*, t. II, 55.

<sup>29</sup> J. Wacker, *Überall ist Lenne's Augenmerk auf Landes-Kultur und Landes Verschönerung gerichtet...*, [w:] *Peter Joseph Lenné. Katalog der Zeichnungen*, Tübingen-Berlin 1993, 18, [za:] I. Binkowska, *Natura i miasto. Publiczna zieleni miejska we Wrocławiu od schyłku XVIII do początku XX w.*, Wrocław 2011, 55.

parki municypalne. Zainteresowanie tym obszarami wiązało się często z likwidacją umocnień obronnych miast (np. Hamburga, Kolonii czy Wrocławia), ale też z potrzebą łagodzenia uciążliwych czynników rozwoju przemysłu i zagęszczającej się tkanki zabudowy. Zawiązywane były w tym celu przez władze miejskie specjalne komisje, noszące różne nazwy (*Walldeputation*, *Demolitions- und Verschönerungskommission*, *Wallverschönerungskommission*<sup>30</sup>). Ogrodnicy mogli zatem ubiegać się o posady związane z zielenią miejską (*Städtische Parkinspektor* – miejski inspektor parkowy, *Stadt-Gärtner* – ogrodnik miejski, *Gärtner-Gehilfe* – pomocnik ogrodnika), obszarami królewskimi (*Hofgärtner* – ogrodnik dworski ogrodów książęcych, *Königliche Gartenbaudirektor* – królewski dyrektor ogrodnictwa) oraz u innych przedstawicieli ówczesnej arystokracji i burżuazji (*Schloß Gärtner* – ogrodnik pałacowy, *Obergärtner* – główny ogrodnik)<sup>31</sup>.

Geneza i historia budynków o charakterze domów ogrodnika nie została jeszcze szerzej przebadana, sądzić jednak można, iż konieczność ich powstania dostrzegana była w każdej epoce historii europejskiej sztuki ogrodowej. Wiązało się to z koniecznością zapewnienia mieszkania dla ogrodnika i jego pomocników, miejsca do przechowywania narzędzi i sprzętu ogrodniczego oraz pomieszczeń i obiektów związanych z hodowlą roślin. Obiekty te towarzyszyły zarówno ogrodom świeckim (zamkowym i pałacowym), jak i sakralnym (*Graefenthal Kloster Gartenhaus*, *Casa del Giardinere*, Watykan).

W formach zachowanych historycznych obiektów domów ogrodnika uwagę zwraca skromna, surowa stylistyka i niewielka skala (ceglane ściany, dwuspadowe dachy), zupełnie odmienna od głównego obiektu rezydencjonalnego.

W XIX wieku widoczne są tendencje do powstawania bardziej rozbudowanych obiektów. Posiadały one formę domu podmiejskiego lub willi oraz wystrój w stylistyce stosowanej dla ówczesnej architektury jednorodzinnej – renesansu włoskiego, neobaroku czy też modernizmu. Znaczna ilość koncepcji oraz powstałych obiektów tego typu wynikała z rozwoju sztuki ogrodniczej oraz powstawania licznych parków i ogrodów wokół rezydencji miejskich i podmiejskich (willi i pałaców) oraz obszarów miejskiej zieleni publicznej.

#### 4. DOM OGRODNIKA W XIX WIEKU – ZRÓŻNICOWANIE, FUNKCJA, LOKALIZACJA

Domy ogrodnika posiadały różnorodną skalę w zależności od przeznaczenia obiektów oraz pozycji i funkcji ogrodnika (od obiektów nazywanych skromnie *der Wohnhaus* – czyli po prostu dom mieszkalny, po *der Gartnervilla* – willa ogrodnika) i często łączyły w sobie oprócz części mieszkalnych także i pomocnicze.

W 1902 roku K. Wiesbach zaleca, aby domy dla rodziny służby (dozorcy, ogrodnika, portiera, służby doglądającej inwentarza) składały się z przedsionka wejściowego, trzech pokoi mieszkalnych, kuchni ze spiżarnią i piwnicy<sup>32</sup>. W przybudówce lub budynku towarzyszącym powinny zaś znajdować się pomieszczenia dla bydła, a także do składowania zapasów paszy lub opału. Autor ten podaje też przykład obiektu właściwego dla *Obergärtnera*<sup>33</sup>. Jest on zdecydowanie rozleglejszy, oprócz większej

<sup>30</sup> I. Binkowska, *Natura i miasto...*, 40.

<sup>31</sup> Pomocników dla wyższej rangi ogrodników stanowili *Gartengesellen*, *Gartenknechten* i *Gartenarbeitern*.

<sup>32</sup> K. Weissbach, *Wohnhäuser*. [w:] *Handbuch der Architektur*, Halb-Band 2, Heft 1, Stuttgart 1902.

<sup>33</sup> Przykład z publikacji W. Menzies *Cottages for rural districts*, Windsor 1885, 349.

liczby pokoi mieszalnych i sypialnych (na piętrze), posiada także pokój do pracy. Charakterystycznym motywem, pojawiającym się w wielu obiektach dla ogrodników, jest weranda lub pergola, które akcentują główne wejście.

Domy ogrodnika powstawały zarówno na obszarach rejencji królewskich (Poczdam), mniejszych lub większych ogrodów arystokracji (Schloss Boitzenburg), jak i przy willach miejskich i podmiejskich ówczesnej burżuazji przemysłowej (willa Metzler, Frankfurt). Powstawanie parków publicznych powodowało potrzebę ich lokalizacji również na tych obszarach (np. Berlin – Viktoriapark, Dublin – St. Stephen's Green: il. 1a; Przemyśl – Park Zamkowy, Wrocław – Park Południowy: il. 1b), a także na terenach o charakterze dydaktycznym (np. Dublin, Glasnevin – National Botanic Garden).

Często znajdowały się na terenach ogrodnictw i towarzyszyły im zabudowania pomocnicze, zarówno te związane utrzymaniem ogrodu, takie jak szklarnie, cieplarnie i inspekty, jak i z funkcjonowaniem ogólnym – stajnie, wozownie, budynki inwentarskie i inne. W układach prywatnych według K. Wiesbacha najlepszą lokalizacją jest sąsiedztwo głównej budowli mieszkalnej lub też bramy parkowej. Razem z innymi obiektami dom ogrodnika powinien tworzyć także zgrupowany malowniczo zespół<sup>34</sup>. W rozleglejszych układach (a zatem i mocniej rozbudowanej strukturze użytkowej) ogrodnictwa wraz z domami ogrodników zakładano jednak w dalszych, typowo użytkowych strefach ogrodu.

Zauważyć można także w nazewnictwie niemieckim określenie *Gartenhaus*, co bezpośrednio tłumaczyć można jako domek ogrodowy, czyli obiekt małej architektury ogrodowej, pełniący np. funkcję altany czy pawilonu ogrodowego<sup>35</sup>.

## 5. DOM OGRODNIKA W TWÓRCZOŚCI ARCHITEKTÓW TZW. SZKOŁY BERLIŃSKIEJ

W XIX wieku *Italienische Villenstil* stał się niezwykle popularnym typem budownictwa rezydencjonalnego w państwie pruskim. Przyczyną tego zjawiska były zapewne estetyczne upodobania Fryderyka Wilhelma IV, który zafascynowany był architekturą wczesnego renesansu włoskiego, zwłaszcza tokańskiego. Drugą postacią, która wpłynęła na rozprzestrzenianie się włoskiego stylu willowego, był współpracujący z władcą architekt, malarz i scenograf, profesor berlińskiej Bauakademie – Karl Friedrich Schinkel (1781–1841)<sup>36</sup>. Jego twórczość wywarła szczególny wpływ na dalsze pokolenia architektów. Skupiona wokół niego grupa twórców – tzw. szkoła berlińska, nawiązująca do jego rozwiązań formalnych – wkrótce wypracowała podstawowe elementy budownictwa, charakterystycznego i rozpoznawalnego we wszystkich środowiskach architektonicznych<sup>37</sup>.

Ikoną architektury omawianego nurtu stał się obiekt *Römische Bäder mit Gärtnerhaus* (1829–1830) w parku Charlottenhof w Poczdamie, nazywany często po

<sup>34</sup> K. Wiessbach, *Wohnhäuser...*, 350.

<sup>35</sup> A. Lambert, E. Stahl, *Die Garten-Architektur*, [w:] *Handbuch der Architektur*, Halb-Band 10, Stuttgart 1898, 99.

<sup>36</sup> Zainteresowanie Schinkla renesansem włoskim wynikało z jego licznych podróży studialnych, a także zafascynowania twórczością A. Palladia, S. Serlio i innych architektów odrodzenia, a także traktatami antycznymi Witruwiusza i Pliniusza. Konwencja willi włoskiej znakomicie wpisywała się również w modny wówczas w sztuce ogrodowej nurt krajobrazowy.

<sup>37</sup> Problematykę dotyczącą „szkoły berlińskiej”, nazywanej także „szkołą Schinklowską” w architekturze niemieckiej, przeanalizowała E. Börsch-Supan (*Berliner Baukunst nach Schinkel, 1840-1870*, [w:] *Studien zur Kunst des 19. Jahrhunderts*, Bd 25, München 1977) oraz M. Klinskott (*Martin Gropius und die Berliner Schule*, Berlin 1971, 20, il. 7).

prostu Domem Ogrodnika (Il. 2a). Typowe dla włoskiego stylu elementy prezentuje także obiekt z rysunku Schinkla z 1830 roku, przedstawiający projekt domu ogrodnika i szklarni<sup>38</sup>. Budynek, projektowany dla pruskich ogrodników<sup>39</sup> przez uczniów Schinkla<sup>40</sup>, stał się popularnym motywem architektonicznym okolic Berlina, a przede wszystkim Poczdamu. Miasto to, stanowiące od XII wieku siedzibę rodową margrabiów magdeburskich, a od XVIII wieku będące ulubionym miejscem wypoczynku królów pruskich i ich rodzin, przeplatał system parków i ogrodów, towarzyszących rezydencjom arystokracji i burżuazji miejskiej<sup>41</sup>. Posiadało też silne tradycje ogrodnicze<sup>42</sup>.

Stanowiące tematykę niniejszych rozważań obiekty budowano w różnej skali (w zależności od rangi ogrodnika, a przez to także lokalizacji)<sup>43</sup>, często połączone z innymi funkcjami (szklarnią, cieplarnią, maszynownią). Wszystkie posiadały jednak charakterystyczne cechy architektoniczne, wywodzące się z rezydencji antycznych i wczesnorennesansowych. Swobodny rzut, często mocno rozczłonkowany, wynikający z zasad grupowania, gładkie ściany o skromnym detalu, elementy horyzontalne w postaci dominującej wieży oraz dwuspadowe dachy z wysuniętymi okapami – to właśnie stanowiło wyróżnik tych budynków. Detal obejmowały proste opaski okienne, motywy arkady, trójkątne naczółki, półkoliście zamknięte otwory okienne, loggie, tarasy oraz bardzo chętnie stosowane pergole<sup>44</sup>.

O popularności tej formy architektonicznej świadczą przykłady realizacji spoza omawianego obszaru, np. *Wohnhaus Hofgärtner Fintelmann* z podberlińskiego Schönhausen, willi Kuntze w Dreźnie<sup>45</sup> czy willi Eichborn we Wrocławiu<sup>46</sup>. Wpływy „szkoły berlińskiej” widoczne są także w mniej znanych obiektach domów ogrodnika w Rudach Wielkich, Świerklańcu, Henrykowie (zespół opactwa cystersów) czy też w architekturze obiektów gospodarczych w Brynku.

<sup>38</sup> K.F. Schinkel, *Entwurf eines Gärtner- Gewäch- und Maschinenhaus*, [z:] Ludwig Persius – *Architekt des König. Baukunst unter Friedrich Wilhelm IV*, Potsdam 2003.

<sup>39</sup> Były to także budynki związane z funkcjonowaniem obszarów leśnych, zwierzyńców, ogrodów i rezydencji mieszkalnych – domów leśniczych, leśniczówek, bażanciarń, mleczarń (*Molkenhaus*), obiektów inwentarskich (np. dla lam – A.D. Schadow, *Lamahaus auf der Pfaueninsel*, 1831), folwarków.

<sup>40</sup> Przede wszystkim jego ucznia i współpracownika L. Persiusa, a także A. Schadowa, J.H. Straka, L. Hesse czy F. Hitziga.

<sup>41</sup> K. Łakomy, *Parki i pałace Poczdamu*, [w:] A. Miłkowska, K. Łakomy, K. Hodor, *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego*, cz. II, Kraków 2013, 155-160.

<sup>42</sup> Przede wszystkim założona w Parku Sanssouci w 1823 r. przez Josepha Petera Lenné Królewska Szkoła Ogrodnicza w Poczdamie (*Königlichen Gärtnerlehranstalt*).

<sup>43</sup> Mogły występować jako niewielkie proste obiekty mieszkalne dla niższej rangi ogrodników (np. L. Hesse, *Gärtnerhaus am Pfingstberg*, przed 1855) lub rozbudowane, rozczłonkowane, malownicze rezydencje dla ogrodników królewskich (dworskich, np. nieistniejąca *Villa Sello*, zaprojektowana w 1841 r. przez L. Persiusa dla jego szwagra *Hofgärtnera* Hermanna Sello).

<sup>44</sup> Z zachowanych obiektów z funkcją mieszkalną dla ogrodnika, zlokalizowanych na terenie zespołów pałacowo-ogrodowych Poczdamu, wymienić można: *Villa Illaire* (dom *Hofgärtners* Voss z XVIII w., w 1845 r. przebudowany wg planów Persiusa); *Hofgärtnerhaus* w parku Babelsberg z ogrodnictwem i budynkami towarzyszącymi, zaprojektowany przez J.H. Stracka dla Ch.F. Kindermanna; *Maschinen- und Gärtnerhaus mit einem Wasserreservoir im Turm* dla pałacu i założenia parkowego Klein-Glienicke; *Hofgärtner- oder Thiemannhaus* ogrodnika J.L. Heyderta przy Friedrich-Ebert-Straße 83; ogrodnictwo z budynkami domu mieszkalnego dla ogrodnika, wozowni z mieszkaniem woźnicy, domu dla służby i stajni, szklarni i kotłowni przy am Neuen Garten 8; *Villa Eulenburg* przy Am Grünen Gitter 10; *Hofgärtner- und Wachhaus „Nordtorgebäude“* z oborą przy Am Neuen Palais 3; część dawnego ogrodnictwa przy Maulbeerallee 3 z domem mieszkalnym, stajnią i wozownią; *Hofgärtnerhaus Handtmann* w Charlottenhof (wg projektu Persiusa, 1833-1834).

<sup>45</sup> *Allgemeine Bauzeitung*, 1858, Blatt 204, 206, *Villa des Verlagbuchhändlers Hrn Kuntze in Dresden*.

<sup>46</sup> *Architektonisches Skizzenbuch*, 1857, H. 29, Blatt 3, *Gartenhaus der Villa Eichborn bei Berslau*.

## 6. POSUMOWANIE

Wiek XIX, wraz ze swoimi negatywnymi aspektami, stanowił ważny okres dla rozwoju miast i zieleni miejskiej. Przemiany środowiska życia człowieka spowodowały szersze zainteresowanie ochroną przyrody i znaczeniem trenów zieleni, zarówno jako elementu estetycznego, jak i potrzebnego społecznie. Rozwój sztuki ogrodniczej, nauk botanicznych, przyrodniczych, architektury krajobrazu spowodował też istotne zmiany w sposobie kształcenia ogrodników – wykształcenie zapewniały im nie tylko podróże i praktyki u doświadczonych specjalistów, ale także szkoły wyższe.

Zawód ogrodnika, np. miejskiego, stał się popularny i poważany, co niosło też zmiany w formie obiektów mieszkalnych dla tej grupy zawodowej. Dokonania twórców skupionych wokół K.F. Schinkla, projektowanych w okolicach Poczdamu i Belina, miało szczególne znaczenie w wykształceniu się formy architektonicznej zwanej domem ogrodnika. Obiekty te, jak też leśniczówki, bażanciarnie i inne – przeznaczone dla pracowników zajmujących się rozległymi terenami parkowo-leśnymi, stanowić mogły niewielkie domy mieszkalne, rozbudowane kompleksy o zróżnicowanych funkcjach czy też typowe wille miejskie. W krajobrazie poczdamskim były charakterystycznymi formami, dopełniającymi układy parkowe zarówno estetycznie, jak i funkcjonalnie. Dla rozwoju architektury rezydencjonalnej, zwłaszcza willowej, dom ogrodnika, zaprojektowany przez Schinkla i Persiusa, stał się wyznacznikiem nowej tendencji nazwanej *Italienische Villenstil*.